

บริสุทธิ์ดุจดวงตะวัน ส่องโลก: พระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ผ่านบทพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่มที่ 2
Pure as the Sun, Illuminating the World: The Genius of King
Chulalongkorn through the Royal Writings *Klai Baan*
(Far from Home), Volume II

ณัฐนันท์ สารโก¹

Natthanan Sarigo¹

¹โรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

¹Patumwan Demonstration School, Srinakharinwirot University, Faculty of Education,
Srinakharinwirot University

Corresponding Author, E-mail: Natthanan.sar@satitpatumwan.ac.th¹

Received: 2025-10-3; Revised: 2025-10-27; Accepted: 2025-10-30

บทคัดย่อ

บทความเรื่อง บริสุทธิ์ดุจดวงตะวัน ส่องโลก: พระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผ่านบทพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่มที่ 2 มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สะท้อนผ่านพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่มที่ 2* ซึ่งเป็นบันทึกพระราชหัตถเลขาในคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2449–2450) ผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่า พระราชนิพนธ์มิใช่เพียงสารคดี การเดินทาง หากยังสะท้อนพระปรีชาสามารถรอบด้าน อาทิ การทรงเป็นนักคิดชนวิทยา นักมานุษยวิทยา และนักประวัติศาสตร์ ด้วยพระราชอุปนิสัยช่างสังเกต ค้นคว้า และบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับชาติพันธุ์ วัฒนธรรม และศิลปะของนานาอารยประเทศ อีกทั้งยังสะท้อนพระปรีชาด้านวรรณศิลป์ในฐานะนักประพันธ์และกวีที่สามารถบรรยายพรรณนาได้อย่างงดงามและลุ่มลึก อันก่อให้เกิดภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และสังคมของยุโรปเมื่อร้อยกว่าปีก่อน ผลจากการเสด็จครั้งนี้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในสยามทั้งด้านสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม วัฒนธรรมการดำเนินชีวิตและการแต่งกาย รวมทั้งการยอมรับอิทธิพลตะวันตกในการปฏิรูปประเทศ บทพระราชนิพนธ์ไกลบ้านจึงเป็นหลักฐานสำคัญทางวรรณคดีและประวัติศาสตร์ที่สะท้อนพระปรีชาสามารถและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานความศิวิไลซ์ของสยามให้ทัดเทียมนานาอารยประเทศ

คำสำคัญ: พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน, การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2

Abstract

This article, Pure as the Sun, Illuminating the World: The Genius of King Chulalongkorn through the Royal Writings *Klai Baan* (Far from Home), Volume II, aims to examine the intellectual brilliance of King Chulalongkorn as reflected in *Klai Baan, Volume II*, a collection of royal letters composed during his second visit to Europe (1906–1907). The study reveals that this royal work is not merely a travelogue but also a testament to the King's multifaceted genius—as a folklorist, anthropologist, and historian—demonstrated through his meticulous

observations, inquiries, and records of the ethnicities, cultures, and arts of various nations. Moreover, the work highlights his literary mastery, both as a writer and as a poet, capable of producing vivid and profound descriptions. These qualities provide invaluable historical, cultural, and social reflections of Europe more than a century ago. The outcomes of this journey contributed to transformative changes in Siam, including architecture, fine arts, lifestyles, fashion, and the acceptance of Western influence in national reforms. Thus, *Klai Baan* stands as an important literary and historical document, reflecting the King's intellectual capabilities and his royal undertakings in laying the foundations for Siam's modernization to be on par with other nations.

Keywords: King Chulalongkorn, *Klai Baan (Far from Home)*, Second European Tour

บทนำ

ในยุคโลกาภิวัตน์ร่วมสมัย การพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาติทั้งหลายดำเนินไปภายใต้การแลกเปลี่ยนองค์ความรู้และอิทธิพลทางความคิดระหว่างอารยประเทศอย่างเข้มข้น การเปิดรับแนวคิดและรูปแบบความเจริญจากตะวันตก—ตั้งแต่ระบบการศึกษา การบริหารรัฐกิจ ไปจนถึงเทคโนโลยีสมัยใหม่—กลายเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนสังคมไทยให้เท่าทันพลวัตศตวรรษที่ 21 อย่างต่อเนื่อง กระบวนการดังกล่าวหาใช่เพียงปรากฏการณ์เฉพาะยุคปัจจุบัน หากเป็นผลสืบเนื่องจากการทางความคิดที่วางรากฐานยาวนาน โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นห้วงเวลาที่โครงการ “ทำให้เป็นสากล” (modernization) ได้รับการผลักดันในหลายมิติของสังคมไทยอย่างเป็นระบบ (ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์, 2554)

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2450 มีจุดมุ่งหมายทั้งด้านพระพลานามัยตามคำกราบบังคมทูลของคณะแพทย์ และด้านการศึกษาความก้าวหน้าของอารยประเทศ พระองค์ทรงใช้โอกาสนี้สังเกต สอบถาม และเปรียบเทียบรูปแบบการเมืองการปกครอง การศึกษา ศิลปวัฒนธรรม และเทคโนโลยีในนครหลวงต่าง ๆ ของยุโรป จากนั้นทรงบันทึกสิ่งที่ได้ทอดพระเนตรเห็นเป็นจดหมายรายวันพระราชทานต่อเนื่อง 43 ฉบับ ก่อนจะทรงโปรดให้รวมพิมพ์เป็น *ไกลบ้าน* อันเป็นพระราชนิพนธ์เชิงสารคดีที่สะท้อนวิธีคิดเชิงเปรียบเทียบ (comparative outlook) และวิธีสังเกตเชิงประจักษ์ (empirical observation) อย่างชัดเจน (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2537; วรรณพร พงษ์เพ็ง, 2547)

คุณค่าของ *ไกลบ้าน* จึงมิได้จำกัดอยู่เพียง “บันทึกการเดินทาง” แต่ยังทำหน้าที่เป็นหน้าต่างให้เห็นพระอัจฉริยภาพด้านปัญญาและวิสัยทัศน์ระยะไกลของกษัตริย์นักปฏิรูป เนื้อหาพระราชนิพนธ์เผยให้เห็นทั้งความละเอียดลออในการพิจารณารายละเอียดของเมืองสมัยใหม่ ตลอดจนกรอบตีความความความเจริญที่ผสมผสานความงามทางภาษาเข้ากับสารัตถะทางสังคมและการเมือง ซึ่งทำให้ผู้อ่านร่วมสมัยได้สัมผัสจังหวะชีวิตของยุโรปปลายศตวรรษที่ 19 ถึงต้นศตวรรษที่ 20 ผ่าน “สายพระเนตรของผู้เฝ้านุ” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2537)

เมื่อเสด็จนิวัติพระนคร การรับรู้โลกสมัยใหม่ดังกล่าวได้แปรรูปเป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายและวัฒนธรรมในสยาม ทั้งด้านสถาปัตยกรรม การศึกษา การคมนาคม และวิถีชีวิตของชนชั้นนำ การประยุกต์วัฒนธรรมตะวันตกกลายเป็นสัญลักษณ์ของ “ความศิวิไลซ์” และ “ความรู้เรื่องแห่งอารยธรรม” ที่ชี้ให้เห็นขีดความสามารถของสยามในการเรียนรู้ ปรับใช้ และต่อรองกับความเป็นสมัยใหม่โดยไม่ละทิ้งรากเหง้าความเป็นไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงถูกมองว่าเป็นองค์ปฐมแห่งการปฏิรูปประเทศ—ผู้ชี้แนะให้ชนชั้นนำ ขุนนาง และราษฎรตระหนักถึงคุณค่าของการศึกษา การเปิดใจรับสิ่งใหม่ และการธำรงอัตลักษณ์ร่วมสมัยควบคู่กัน (ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์, 2554; วรรณพร พงษ์เพ็ง, 2547)

ดังนั้น ไกลบ้าน จึงทำหน้าที่ทั้งในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์และ “กระจกสะท้อนโลกทัศน์ของกษัตริย์นักปฏิรูป” ที่ทรงใช้ภาษาและการเขียนเป็นพลังแห่งการเรียนรู้ การพิจารณา และการเปลี่ยนแปลงระดับโครงสร้าง ขณะเดียวกัน เอกสารชุดนี้ยังเป็นภาพแทนของการตื่นรู้ของสังคมไทยต่ออารยธรรมตะวันตกในห้วงก่อรูป “ความคิดวิไลซ์” ของสยามยุคใหม่ ซึ่งมีพระองค์เป็นศูนย์กลางของแสงสว่างทางปัญญาและความก้าวหน้า—ทั้งในความทรงจำทางวัฒนธรรมและในพัฒนาการสถาบันสมัยใหม่ของรัฐไทย (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2537; ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์, 2554)

พระอัจฉริยภาพอันงามงด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งที่ 2 ในปีพุทธศักราช 2449 ไปจนถึงปีพุทธศักราช 2450 ในการเสด็จครั้งนี้ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเข้ารับการรักษารักษาพระอาการประชวรกับคณะแพทย์ต่างประเทศและในขณะเดียวกันการเสด็จประพาสครั้งนี้ยังเป็นประโยชน์คุณูปการสำคัญต่อพระราชกิจของพระองค์ เพราะการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ทำให้พระองค์ได้ทรงศึกษาศิลปวิทยาการขนบธรรมเนียม รวมไปถึงการเมืองการปกครองของประเทศต่างๆ ที่ได้ชื่อว่าเป็น “ผู้เจริญ” แล้วนำกลับมาปรับใช้กับสยามประเทศให้มีความเจริญทัดเทียมกับนานาอารยประเทศ

บทพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 2 ที่ผู้เขียนนำมาวิเคราะห์นั้นได้สะท้อนให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพต่างๆ ขณะที่ทรงเสด็จประพาสยุโรป นอกจากที่เป็นพระมหากษัตริย์แล้ว ในอีกแง่มุมหนึ่งนั้นยังสะท้อนความเป็น “นัก” ต่างๆ ดังต่อไปนี้

นักคติชนวิทยา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินไป ณ ที่ใด สิ่งที่น่าประจักษ์ให้เห็นเป็นเด่นชัดนั้นก็คือ “บทพระราชนิพนธ์” ต่างๆ ที่เกี่ยวกับการเดินทาง อาทิ เงาะป่า ซึ่งเป็นวรรณคดีเกี่ยวกับชาติพันธุ์ “ก้อย” ในสยาม หรือจะเป็นบทพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยคและเสด็จประพาสต้น สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่ากว่าจะออกมาเป็นบทพระราชนิพนธ์ต่างๆ พระองค์จะต้องมีความสนพระทัยที่จะสืบเสาะค้นคว้า หาข้อมูลจากนั้นก็ทรงบันทึกสิ่งต่างๆ ที่ทรงได้ทอดพระเนตรเห็นไว้อย่างละเอียด อันเป็นนิสัยของ “นักคติชนวิทยา” ดังความตอนหนึ่งที่ว่า

“...วัดนี้ทำด้วยศิลาอย่างอ่อนสีเทา ที่เรียกว่า โขปลงจอน สร้างมา 600 ปีแล้ว ลัทธิฐานวัดก็ปนรูปไม้กางเขนแต่มีด้านหลังยาวออกไป ซึ่งเป็นหลังคามุงกระเบื้อง เห็นจะไม่สูงเท่ากัซข้างน่า เพราะฉะนั้น จึงได้เป็นเวลาที่ย่างกำลังจัดการก่อสร้างขึ้นใหม่ทำเป็นมุขยาวแลสูงทันกันกับมุขหน้า ถ้าหากว่าแล้วเสร็จ หอระฆังจะเป็นศูนย์กลางยอด มุขหน้ายาวมุขหลังยาว มุขข้างสั้นเท่ากันข้างละสองมุข วัดนี้ดีกว่าเดนมาร์ก...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 เสด็จประพาสเมืองทอนด์เยม หน้า 43)

จากความข้างต้นนั้น พระองค์ทรงบรรยายลักษณะวัดนี้ได้้อย่างละเอียด ทั้งวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้าง ตลอดจนให้ข้อมูลเชิงลึกเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของการสร้างวัดแห่งนี้ และต่อมาทรงเปรียบเทียบกับวัดที่เดนมาร์กว่า “ดีกว่าเดนมาร์ก” ทำให้เห็นพระอัจฉริยภาพด้านคติชนวิทยาของพระองค์ ที่ทรงรอบรู้ในด้านสถาปัตยกรรมและประวัติศาสตร์ศิลปะโลก

“...เรื่องจุดที่ตอร์คแฮตเตน ตอร์คแปลว่าตลาด แฮตเตนว่าหมวก ตอร์คแฮตเตนแปลว่าหมวกไปตลาด เรียกตามลัทธิฐานของเขา เพราะเขานั่นรูปเหมือนหมวกที่ผู้หญิงใส่ไปตลาด มีช่องกลวงที่ตรงกลางใหญ่ หลุมเห็นฟ้า เขานั้นสูง 827 ฟิต ปล่องที่หลุมสูงกว่าทะเล 507 ฟิต...มีเขาคิดเห็นต่างๆ และมีเรื่องนิทานเกี่ยวข้อง เทือกนิทานตามองได้ แต่จะไม่เล่าในที่นี้...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 27 เกาะตอร์คแฮตเตน หน้า 53)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปที่ใดก็ทรงมีพระราชวิสัยเป็นอย่อย่างนักคติชนวิทยา ที่จะต้องศึกษาค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นนั้นๆ อย่างเช่น เมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปเกาะตอร์คแฮตเตน ทรงค้นคว้าเกี่ยวกับชื่อและความหมายของเกาะ โดยทรงซักถามจากคนในพื้นที่ รวมไปถึงเรื่องนิทานต่างๆ ที่เป็นคติชนในแถบนั้น

อีกพระราชวิสัยหนึ่งของพระองค์คือการทรงซักถามหาข้อมูลต่างๆ ด้วยพระองค์เอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรชนเผ่าซามิ (Sami) หรือที่ทรงเรียกไว้ในพระราชหัตถเลขาว่าชนเผ่าลัปป์ (Lapp) ดังปรากฏเมื่อในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

“...ให้พระยาชลยุทธไปตามลัปผู้ขายที่ตั้งเต็นต์อยู่ใกล้ที่นี้ขึ้นมาไล่เลียง ถามเพนคำให้การแลตรวจเครื่องแต่งตัว ได้ความดังต่อไปนี้ การแต่งตัว สวมกางเกงตรอกชั้นในสีขาวๆ กางเกงชั้นนอกสีน้ำเงินขลิบแดง ขาแคบสั้นเพียงน่อง สวมรองเท้าเย็บด้วยหนังเรนเดียร์ รูปร่างเหมือนตะเภา...ที่อยู่ น่านาวอยู่เรือน แต่เรือนนั้นอยู่สูงๆ ขึ้นไปกว่าที่นี้ นาร้อนจึงออกมาอยู่เต็นต์ ว่าสบายเช่นนี้...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 30 ทอดพระเนตรพวกลัป หน้า 104)

จากความข้างต้นนั้นพระองค์ทรงสรุปไว้ว่า

“...ทั้งการแต่งตัวก็ดูเหมือนจะเป็นการสวดกแกทางหากินของเขาเท่านั้น ฤจะเป็นการสวดอีกอย่างหนึ่งทีจากปรกอย่างๆไร ก็ไม่มีใครจะถือ ด้วยสันนิฐานกันเสียว่าเปนชาติป่าชาติด่าและเปื้อนเประอะคมุคอะมอมอยู่เป็นนิจ แต่ชอบจับมือเป็นที่หนึ่ง บรรดาใครที่นั่งอยู่ในห้องต้องจับมือทุกคน ตั้งแต่พ่อเพนต้นไป...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 30 กรอตลิต หน้า 106)

ปัจจุบันวัฒนธรรมของชนเผ่าซามิกียังคงอยู่ให้พบเห็น เพียงแต่เครื่องแต่งกายและวิธีการดำเนินชีวิตได้แปรเปลี่ยนไปตามกาลเวลา โดยมีประชากรทั่วโลกประมาณ 130,000 คน กระจัดกระจายอยู่ตามประเทศต่างๆ ถึง 4 ประเทศ อันได้แก่ นอร์เวย์ สวีเดน รัสเซีย และฟินแลนด์ โดยนอร์เวย์ถือเป็นประเทศที่ยังคงหลงเหลือประชากรชาวซามิไว้มากที่สุดในโลกตามตัวเลขที่ได้มีการทำการจัดเก็บถึง 100,000 คน ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ลักษณะชาติพันธุ์ “ลัป” ไว้ว่า

“...หน้าตาของคนลัปนี้ เปนแจ็กมากกว่าเปนฝรั่ง เหมือนรูปตลกจิ๋วหน้ากากแจ็กที่เล่นสิ่งโต น่านวลับลลา ดูไม่น่าเชื่อว่าน่านาวจะอยู่เช่นนี้ได้ เพราะอยู่กับนแผ่นดินจริงๆ ไม่มีแคร่รองเลย กระโจมก็โหว่ที่ตรงกลาง หน้าตาผ่นร้าวลงไปได้...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 เมืองตรอมซ็ือ หน้า 73)

นับว่าพระองค์ทรงปฏิบัติพระองค์เฉกเช่นนักคติชนวิทยาที่ต้องศึกษาข้อมูลประจำท้องถิ่นนั้นๆ เพื่อการศึกษาเรียนรู้ในภายหลัง ด้วยเหตุที่ทรงมีความรู้เรื่องชนบ วัฒนธรรมของต่างประเทศ ทำให้พระองค์ทรงเข้าพระทัยธรรมเนียมและเรื่องราวของชาติอื่นได้อย่างถ่องแท้

อีกแง่มุมหนึ่งนั้น นอกจากที่ทรงเป็นนักคติชนวิทยาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น “นักมานุษยวิทยา” ที่ศึกษาข้อมูลของชาติพันธุ์ต่างๆ ได้อย่างละเอียด ยิ่งทำให้พระองค์ทรงรอบรู้เรื่องราวทางคติโลก

นักประวัติศาสตร์

พระอัจฉริยภาพอย่างหนึ่งที่เด่นชัดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือ การมีพระราชจริยวัตรเฉกเช่น นักประวัติศาสตร์ โดยพระองค์ทรงจดบันทึกรายละเอียดที่สำคัญต่างๆ จากนั้นวิเคราะห์ตามสิ่งที่ทรงทอดพระเนตรเห็น สิ่งที่สำคัญที่สุดของนักประวัติศาสตร์คือ พระองค์ทรงเป็นบุคคลที่ “ช่างสังเกต” ดังข้อความตอนหนึ่งที่ว่า

“...มาได้ข้อความลงสันนิฐานได้เป็นแน่นอนอย่างหนึ่ง ว่ารงบูลเยนี้ไปตำบลที่ซึ่งมีตาน้ำ จึงได้ขุดสระไว้มาก มีที่ซึ่งน้ำโดยยาวทั้งหมดถึง 5 กิโลเมตร รงบูลเยอยู่บนเนินที่สูง ผังทอดลงไปจนถึงเวอไฮล์ น้ำพุที่เวอไฮล์ใช้น้ำที่รงบูลเย ลักษณะเดียวกันกับขังน้ำที่ทะเลชุบศรไหลไปใช้ที่ลพบุรี ทำทางที่วางแปลนที่ขังน้ำในที่นี้ขุดเป็นเหลี่ยมๆ โดยมาก ลักษณะเดียวกันกับทะเลชุบศร แซ่โตรงบูลเยนี้ก็คือปราสาททะเลชุบศรนั่นเอง...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 34 เมืองรงบูลเย หน้า 324)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปรียบเทียบเมืองรงบูลเยที่มีตาน้ำอยู่มากเหมือนทะเลชุบศร เมืองลพบุรี ที่มีการขุดเป็นเหลี่ยมๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิเคราะห์หลักฐานที่ทรงทอดพระเนตรเห็น แล้วตีความตามกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ดังข้อความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งที่ว่า

“...พระนารายณ์เล่นสร้างลพบุรีนั้นเอาอย่างฝรั่งเป็นแน่ เพราะปรากฏอยู่แล้วว่าฝรั่งที่เป็นผู้มีวิชาได้เข้ามาอยู่เมืองไทย ได้ลงมือทำงานมาเสียแต่แผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมหรือปราสาททอง ซึ่งในพงศาวดารก็มีปรากฏว่าให้ฝรั่งสองกลองตัดทาง พวกสองกลองเหล่านั้นเองเป็นผู้คิดอ่านก่อนวิชาเยนทร์ แล้ววิชาเยนทร์เป็นแต่เพิ่มเติมให้วิถีดารขึ้นภายหลัง...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 34 เมืองรงบูลเย หน้า 325)

พระองค์ทรงตีความเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการทอดพระเนตรสิ่งที่ทรงได้พบเห็นในประเทศฝรั่งเศส นับว่าเป็นวิสัยของนักประวัติศาสตร์ที่ต้องวิเคราะห์หลักฐานต่างๆ และสันนิษฐานบนพื้นฐานของความสมเหตุสมผล

นักเขียน

บทพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านนี้ สะท้อนความเป็นยอดนักประพันธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างยอดเยี่ยม ภายในเนื้อหาบันทึกการเดินทางของพระองค์นี้ มีลักษณะการบรรยายและการพรรณนาเรื่องราว สถานที่ไว้อย่างละเอียด

พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์มีพระปรีชาสามารถในเชิงประพันธศาสตร์มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ด้วยพระราชวิสัยทัศน์อันกว้างไกลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ที่ทรงมีพระราชปณิธานให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ ได้เรียนหนังสือไทยและอังกฤษให้ครบถ้วนทุกพระองค์ นับแต่วันนั้นจนถึงวันนี้พระราชวิสัยทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบังเกิดความเป็นจริงขึ้นมา โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชโอรสที่มีพระอัจฉริยภาพในการประพันธ์ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทร้อยแก้วและร้อยกรองรูปแบบต่างๆ เป็นจำนวนมาก ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความรอบรู้ของพระองค์ อาทิ ในเรื่องวรรณคดีนั้น พระองค์ทรงแตกฉานและรอบรู้เรื่องราวทางวรรณคดีเป็นจำนวนมาก ดังตัวอย่างพระราชหัตถเลขา ความว่า

“..ก็คงจะเห็นเหมือนอย่างที่ผมกล่าวเดี๋ยวนี้นี้ แต่มาเกิดคลังเรื่องทูตทูตดีขึ้น เห็นจะมาจากเรื่องราวราชอิราษ ลักษณะทูตลังกา จดหมายระยะทางของโกษาปาน เห็นจะเป็นเนื้อเป็นหนังมากไม่อาจปิด...”
(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 34 เมืองรงบูลเย หน้า 326)

“...ความรู้ของพ่อในเรื่องเมืองไซราคุสซาอยู่ข้างแคบ ได้พบในหนังสือที่อ่านบ่อยๆ รู้เรื่องแต่ผืน ถึงจะเที่ยวเข้าจริงแลไม่มีใครจะเห็นแจ่มแจ้ง เข้าใจว่าเมืองนี้ชื่อในหนังสือไทยคงจะมี ถ้าหากว่ากรมตราได้แปลอาหรับราตรีลงไปถึง เพราะในเรื่องมีการกล่าวถึงไซราคุสซาน...”
(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 42 เมืองไซราคุสซาน หน้า 540)

เรื่องราวในบทพระราชนิพนธ์ไกลบ้านนั้นเป็นพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปให้แก่ “คนสนิท” ของพระองค์ นั่นก็คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล วิมลประภาวดีฯ สะท้อนให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรักและห่วงใยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอฯ พระองค์น้อยอย่างมาก

การที่พระองค์จะทรงพระราชนิพนธ์สิ่งต่างๆ ที่มีความละเอียด ลุ่มลึก จนทำให้ผู้ที่ได้อ่านนั้นเห็นภาพพระองค์ต้องไว้วางพระราชหฤทัยบุคคลที่จะรับพระราชหัตถเลขา ด้วยเหตุที่ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอฯ พระองค์นี้ได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมราชชนกในฐานะเลขาธิการฝ่ายในทั้งหมด จึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบรมราชชนกและทำให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาเรื่องราวการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สอง ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นเพราะความรักของ “พ่อ” ที่มีต่อ “ลูก”

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงเป็น “กวี” อย่างแท้จริง เพราะพระองค์ทรงมีพระอัจฉริยภาพและพระอุปนิสัยที่สอดคล้องกับศิลปิน อันประกอบด้วย จินตภาพ สุนทรียภาพ ความละเอียดประณีต และความคิดสร้างสรรค์ สิ่งเหล่านี้ล้วนสะท้อนในบทพระราชนิพนธ์ไกลบ้านทั้งสิ้น

“...คิดถึงตุ๊ก ชอบที่สโนว์จริงๆ แก้วเหมือนเมืองสวรรค์ สวรรค์นั้นไม่ใช่หมายถึงอะไร นอกจากที่เขียนไว้ที่พระที่นั่งไพศาล พ้อออกจะเห็นจริงอย่างเดียว แต่ว่าถ้าเราหาะได้ไปเที่ยวเล่น เช่น สมุทรโฆษละเห็นหนาวเหลือเกิน จะต้องแต่งเพอจนหาะไม่มีใครจะไหว ...”
(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 30 กรอตลิต หน้า 102)

หากทรงพรรณนาทัศนียภาพให้งามเกินจริงก็ยิ่งเน้นอารมณ์ความรู้สึกดีได้เป็นอย่างดี ยกตัวอย่างเช่น เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จประพาสเมืองกรอตลิต ประเทศนอร์เวย์ แล้วได้ทอดพระเนตรเห็นสถานที่ทัศนียภาพที่แปลกตา เพราะเวลานั้นมีหิมะปกคลุมไปทั่ว ทรงพรรณนาเปรียบเทียบกับเหมือนภาพวาดที่เขียนไว้ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ แล้วได้ทรงอุปมาว่าได้หาะราวกับพระสมุทรโฆษ สะท้อนให้เห็นว่า พระองค์ทรงเป็นกวีที่มีความเปรี๊ยะปราด ลึกซึ้ง สรรค่าใช้ได้อย่างไพเราะ และทรงรอบรู้ทางด้านวรรณคดีได้อย่างยอดเยี่ยม

ปรากฏความเจริญในกรุงสยาม

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 นี้ นอกจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการรักษาพระวรกายได้ตั้งพระประสงค์แล้ว พระองค์ยังทรงได้มีโอกาสรู้จักยุโรปในแง่มุมต่างๆ ไม่แตกต่างไปจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พระองค์ทรงสังเกตและศึกษาความเป็นไปในบ้านเมืองที่มี “ความเจริญ” กว่า ทั้งสภาพการปกครอง การเมือง ตลอดจนวิถีชีวิตของชนชาติต่างๆ จากนั้นเมื่อเสด็จนิวัติพระนครแล้ว สิ่งที่พระองค์ได้ทรงพบเห็นนั้นก็ปรากฏขึ้นในสยามต่อมา

พระบรมรูปทรงม้า

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ พระองค์ทรงตั้งพระทัยที่จะเป็น “แม่กองงาน” ในการสร้างพระบรมรูปทรงม้าที่พระองค์ทรงปรารถนาไว้ การก่อสร้างพระบรมรูปทรงม้านั้น พระองค์ทรงใช้ช่างชาวปารีส ในการปั้น ดังข้อความที่กล่าวว่า

“...ต้องมานั่งให้ช่างปั้นรูป จนกระทั่งเวลาบ่าย 5 โมงจึงได้ออกจากเรือน ไปดูรูปม้าที่ช่างปั้นจะทำรูปอยู่ ช่างจะไกล...ในเรื่องปั้นรูปยังไม่เป็นการเลย ทั้งรูปที่สำหรับจะขี่ม้า แลรูปที่สำหรับหล่อเล็กๆ เรื่องปั้นรูปนี้จะทำตามรูปถ่ายไม่ได้ไปอันขาด เพราะเงารูปมันหมุนขึ้นมาไม่พอ...แต่ช่างปั้นมันดีเสียจริงๆ พอปล่อยให้ช่าง ดินปั้นก็ตะแคงหัวก่อน แก้วเสร็จแล้วจึงมาแก้หน้า ผมแก้มที่ลึกให้ตื้น...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 35 ออกจากปารีส หน้า 328)

จากบทพระราชนิพนธ์จะเห็นได้ว่าพระองค์นั้นทรงทุ่มแรงพระวรกายและแรงพระราชหฤทัยที่จะให้ช่างก่อสร้างประติมากรรมชิ้นนี้ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ ที่สำคัญนั้นพระองค์ยังทรงรอบรู้เกี่ยวกับเรื่องศิลปะ อยู่มาก ทำให้พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ช่างได้แก้ไขสัดส่วนพระบรมรูปต่างๆ ให้เหมาะสมและเหมือนจริงที่สุด พร้อมทั้งเปรียบเทียบงานประติมากรรมของสองชาติ ได้แก่ ฝรั่งเศสและอิตาลี แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นบุคคลที่ “ละเอียด” และ “พิถีพิถัน” ในการทรงงานพระราชภารกิจต่างๆ ดังความที่ว่า

“...ปะหมับทที่ตำรวไไว้ให้นูนขึ้น ลดกลีบหน้า แก้ว ที่ประดับประดาอยู่มากที่ปาก เมื่อแรกพ้อออก จะอุณๆ ว่าต้องไปนั่ง แต่พอเห็นมันตะสองสามตะ รู้ทีเดียวว่ามันดี เลยหายอุณนั่งดูเสียเพลิน เขาขอชั่วโมงเดียว พอนั่งให้กว่า 2 ชั่วโมง แต่ถึงกระนั้นก็ยังเอาดีไม่ได้เวลาไม่พ้อต้องมาทำที่ฮ่อมเบิดต่อไปอีก แต่รูปม้านั้น ที่เดียวได้ เพราะมีตัวอย่างรูปปั้น พ้อออกจะยอมเสียแล้ว ว่าฝรั่งเศสไวกว่าอิตาลีเียนมาก...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 35 ออกจากปารีส หน้า 329)

นับว่าความเจริญที่ปรากฏในกรุงสยามสมัยนั้นคือการที่พสกนิกรทุกหมู่เหล่าได้เรียไรถวายเงิน เพื่อน้อมสำนึกพระมหากรุณาธิคุณในฐานะ “พระปิตุมาหาราช” พระมหากษัตริย์ที่ทรงครองใจราษฎรก็ร่ม ราษฎร ครองใจชาติก็ร่มชาติ ดังนั้นเองการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 นี้ ทำให้เราได้มีพระบรมราชานุสาวรีย์ ที่ยิ่งใหญ่ไม่แพ้พระบรมรูปของกษัตริย์ในชาติใดเลย

การสร้างวัฒนธรรมใหม่ของชนชั้นสูง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้โดยมีพระราชประสงค์ที่จะรักษา พระอาการประชวร พร้อมกันทั้งก็ทรงได้ศึกษาและเสด็จพระราชดำเนินไปยังภูมิภาคต่างๆ เพื่อเรียนรู้ และศึกษาวัฒนธรรมของแต่ละชาติเพื่อนำมาพัฒนาและปรับปรุงให้สยามมีความทัดเทียมกับประเทศเหล่านั้น

การปลูกวังและพระตำหนักเพื่อพักตากอากาศ

หลังจากที่พระองค์ได้เสด็จนิวัติพระนครแล้ว สิ่งที่เกิดขึ้นในหมู่เจ้านายและชนชั้นสูงก็คือ การสร้างวัง หรือพระตำหนักเพื่อแปรพระราชฐานไปประทับยังนอกพระนคร เพื่อรักษาพระวรกายหรือพระอาการประชวร

วัฒนธรรมนี้ได้ถือกำเนิดขึ้นเมื่อใดไม่แน่ชัด ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงสร้างพระนครคีรีไว้เพื่อแปรพระราชฐานในช่วงฤดูร้อน แต่เมื่อล่วงมาถึงในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆและพระจุฑาธุชราชฐาน เพื่อประทับนอกพระบรมมหาราชวัง และเมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ในฐานะที่ต้องทรงเข้ารับการรักษา

พระอาการประชวรนั้น พระองค์ทรงได้สัมผัสอากาศที่บริสุทธิ์และคงปรับพระราชหฤทัย จึงโปรดการแปรพระราชฐานอยู่บ่อยครั้ง และในรัชกาลที่ต่อๆ มา ก็มีการสร้างวังเพื่อเป็น “ที่ตากอากาศ” ในหมู่เจ้านาย เพราะว่าการตากอากาศนั้นเป็นวัฒนธรรมของชนชั้นสูงในตะวันตก เมื่อสยามประเทศได้รับวิทยาการ และวัฒนธรรมจากตะวันตกแล้วนั้น จึงทำให้พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลายเกิดความคิดที่จะกระทำตามเพื่อความ “หรูหรา”

“...พระอาทิตย์เวลาออกก็แจ่มแสงแหลม เว้นแต่นั่งในแดดไม่ร้อน กลับเป็นกิจวัตรที่จะต้องออกไปนั่งในทางแดดได้มากเท่าใดยิ่งดี ถ้าขึ้นอยู่ในเรือนฤในร่มไม่ออกแดดก็เจ็บ ความชื่นชมยินดีในการเห็นพระอาทิตย์ของฝรั่งนั้นเป็นที่สุดที่แล้ว...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 ออกจากเมืองทรอนด์เยม หน้า 51)

จากพระราชนิพนธ์แสดงให้เห็นว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พระองค์ทอดพระเนตรเห็นวิถีชีวิตของคนยุโรปที่สนุกสนานการ “ออกแดด” หรือการ “ตากอากาศ” ไม่ชอบพำนักรออยู่แต่ในเรือน ดังนั้นการตากอากาศถือเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ แต่เห็นว่าดีและสมควรในสมัยนั้น ดังนั้นการไปตากอากาศนอกจากจะได้รักษาพระวรกายที่ประชวรแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้เรียนรู้วัฒนธรรมใหม่ ๆ นั่นก็คือ “วัฒนธรรมการกิน” ซึ่งเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ที่พระองค์ไม่เคยได้ทรงสัมผัส

“...วันนี้ได้ไปกินผักดองที่ชาวเมืองนี้ต้อง รสชาติเหมือนผักดองของเรา ไม่เปรี้ยวจืดอย่างผักดองฝรั่งเลย เกิดอยากกินเข้ากันขึ้น จะกินกับอะไรก็หมดทุนเหลือแต่น้ำพริก...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 31 ออกเรือจากไบรฟอน หน้า 171)

จากความข้างต้นนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวย “ผักดอง” ซึ่งรสชาติเป็นอย่างไรนั้นพระองค์ทรงเปรยและเปรียบเทียบไว้เหมือนผักดองของไทย และในความตอนนี้ได้ปรากฏสิ่งหนึ่งที่สะท้อนถึงความเป็นพระองค์ในเรื่อง “การเตรียมพร้อม” อยู่มากในความพระราชหัตถเลขาตอนนีปรากฏคำว่า “น้ำพริก” คำ ๆ นี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความเตรียมพร้อมก่อนการเสด็จมายุโรป

ศรัศกร ชูสวัสดิ์ (2554) ได้อธิบายว่า การเสด็จประพาสยุโรปในครั้งแรกอาจเป็นบทเรียนสำคัญเกี่ยวกับเครื่องเสวย ดังนั้นก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลัง รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการตระเตรียมอาหารแห้งและเครื่องปรุงรสแบบไทยๆ ไปให้พร้อมกว่าเดิม อาทิ น้ำปลา พริกแห้ง กุ้งแห้ง น้ำพริก ข้าว กะปิ เป็นต้น

พระราชนิพนธ์ข้างต้นนั้นสะท้อนให้เห็นว่าการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกทำให้พระองค์ไม่สามารถเสวยพระกระยาหารอย่างฝรั่งได้เต็มที่ ทำให้การเสด็จประพาสครั้งนี้จึงต้องเตรียมพร้อมพระองค์ให้มากๆ ดังนั้นจึงทรงให้เตรียมพระกระยาหารของแห้งของไทยไปด้วย

การรับวิถีชีวิตของคนตะวันตกมาปรับใช้ในสยาม

การเสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศต่างๆ ในครั้งนี้ นอกจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทอดพระเนตรเห็นสิ่งต่างๆ และได้ทรงพักพระราชอิริยาบถแล้ว สิ่งหนึ่งที่พระองค์ทรงได้รับและส่งผลไปถึงความเจริญทางวัฒนธรรมชนชั้นสูงก็คือ การได้สัมผัสวิถีชีวิตของคนตะวันตก

“...วันนี้หมอบให้νωดด้วยเครื่องไฟฟ้า เพิ่มเติมใช้ลมร้อนในเครื่องรอตตามที่ปวดกล้ามเนื้อ ดูท่าทางเหมือนจะดี วันนี้อันตรายไม่ได้กินยาเวลาเช้าแลกลางวัน เวลาเที่ยงไปอาบน้ำที่โกชาวิลเลียมบาด ที่นี้ทำไม่สู้ใหญ่ แต่หมดจดเรียบร้อย...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 35 เมืองฮอมเบ็ค หน้า 343)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการรักษาพระวรกายตามอย่างตะวันตก นั่นก็คือการนวดพระวรกายด้วยเครื่องไฟฟ้า นับว่าเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ที่พระองค์ไม่เคยได้สัมผัสมาก่อน และต่อมาพระองค์ก็เสด็จไปทรงน้ำที่โกชาวิลเลียมบาด ซึ่งพระองค์ทรงบันทึกไว้ถึงความต่อไปนี้

“...ไปอาบน้ำที่โกชาวิลเลียมบาด ที่นี้ทำไม่สู้ใหญ่แต่หมดจดเรียบร้อย ซักข้างหนึ่งซึ่งเป็นที่พักของเจ้านาย ห้ามไม่ให้คนเข้า ห้องที่พ่อไปอาบเป็นห้องที่เอบเปอเรตตรงกันข้ามกับห้องเอบเปเรส แต่ห้องเอบเปเรสนั้นปิด...ห้องนี้กั้นเป็นสองตอน ตอนนอกสำหรับนั่งแลนอนพัก ตอนในเป็นที่อาบน้ำมีเก้าอี้ร้อน ที่ล้างหน้า ที่กินน้ำ แลโต๊ะตั้งขวดปักดอกกุหลาบ อ่างที่อาบใช้ทองเหลืองอย่างอ่างอาบน้ำธรรมดา...กำหนดให้แช่อยู่ครั้งแรกนี้ 12 นาที...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 35 เมืองฮอมเบ็ค หน้า 343)

จากความข้างต้นนั้นแสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมการอาบน้ำที่มีเครื่องประพินผิวเป็นของชาติตะวันตก เช่น น้ำหอม ซึ่งในสยามนั้นเริ่มมีการใช้วัฒนธรรมอย่างนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเริ่มเป็นที่นิยมสำหรับเจ้านายในราชสำนักในเวลาต่อมา

การแต่งกายอย่างตะวันตก

ขณะที่พระองค์เสด็จประพาสยุโรปนั้น สิ่งที่เป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของพระองค์นั่นก็คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์อย่างฝรั่ง เช่น ทรงสวมเนคไท ทรงฉลองพระองค์สูทหรือโค้ท เพื่อความเป็นสากล และอีกนัยหนึ่งคือเป็นการประกาศให้ประเทศอื่นๆ ได้ยอมรับว่า สยามก็มีความเป็น “ผู้เจริญ”

นับว่าการที่พระองค์ทรงฉลองพระองค์อย่างสากลนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้นานาอารยประเทศต่างๆ ให้การยอมรับและรู้จักสยามในฐานะประเทศที่พัฒนาแล้ว การแต่งกายแบบสากลนั้นก็สิ่งที่จะขัดหรือตัดสินว่าสังคมได้มีการพัฒนา ดังจะเห็นได้จากในรัชกาลต่อมา การแต่งกายแบบตะวันตกเริ่มมีบทบาทในสังคมไทยมากขึ้น อาทิ ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายทั้งบุรุษและสตรีให้เหมือนตะวันตกยิ่งขึ้น

นิทัศน์สยามผ่านการเสด็จประพาสยุโรป

ในพระราชหัตถเลขาการเสด็จประพาสยุโรปของพระองค์ได้เขียนถึงสยามประเทศอยู่บ่อยครั้งว่ามีความเหมือนหรือความต่างประการใดบ้างอย่างไร ซึ่งเป็นเครื่องสะท้อนความเจริญทางวัฒนธรรมและนวัตกรรมของสยามประเทศสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี จึงขอแบ่งความเป็นสยามประเทศที่สะท้อนจากบทพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 2 เป็นด้านต่างๆ ดังนี้

ด้านสภาพบ้านเมือง

ในบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักปรากฏการบรรยายถึงสภาพบ้านเรือนและสิ่งแวดล้อมของสถานที่ที่พระองค์เสด็จไปอย่างละเอียดลออ กลวิธีสำคัญที่ทรงใช้คือการเปรียบเทียบ โดยทรงอ้างอิง “สยามประเทศ” เป็นหลักในการเทียบเคียงกับต่างประเทศ ทำให้พระราชนิพนธ์มิได้เพียงสะท้อนลักษณะบ้านเมืองของดินแดนที่เสด็จไปเท่านั้น แต่ยังสะท้อนภาพวิถีชีวิตและบ้านเรือน

ของสยามในยุคนั้นได้อย่างชัดเจน ตัวอย่างหนึ่งที่เราเห็นได้คือ พระราชหัตถเลขาที่ทรงบรรยายถึงสภาพบ้านเมืองของประเทศเดนมาร์ก ซึ่งทรงเปรียบเทียบกับบ้านเมืองในสยามอย่างละเอียด ความเป็น

“...การเพาะปลูกบริบูรณ์อย่างยิ่ง ใช้จ้งหันลมมาก บ้านเรือนราษฎรเปนกุฎีย่อมๆ คล้ายๆกัน ยังมุงอยู่ด้วยหญ้าหนาๆมาก พวกที่เคยอยู่เรือนมุงหญ้าเช่นนั้นชอบว่าเย็นสบายกว่าอยู่เรือนมุงกระเบื้อง อย่างเดียวกันกับไทยอยู่เรือนหลังคาจาก แต่เรือนมุงหญ้าเช่นนั้น อันสุรันค์เรียกราคาแพง มีแต่น้อยลงไปทุกวัน เหลือแต่ของเก่า ของใหม่ไม่ทำขึ้นจ้งหันก็เปลี่ยนเป็นจ้งหันเหล็กอย่างที่เราประมูมเจดีย์โดยมาก...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 26 เมืองเดนมาร์ก หน้า 2)

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่าสภาพบ้านเมืองของประเทศไทยในสมัยนั้นยังคงมีลักษณะเรียบง่าย โดยบ้านเรือนส่วนใหญ่ยังมุงหลังคาด้วยจาก ขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยี เช่น การปรากฏของกังหันซึ่งทำจากวัสดุเหล็กที่พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม อันเป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกถึงการรับเอานวัตกรรมจากต่างประเทศเข้ามาในสยาม นอกจากนี้ในอีกตอนหนึ่งยังปรากฏรายละเอียดที่ชัดเจนเกี่ยวกับสภาพบ้านเรือนในบางกอก โดยเฉพาะเมื่อพระองค์เสด็จออกจากเมืองคริสเตียนียและได้ทรงบรรยายถึงลักษณะบ้านเรือนที่อยู่นอกเขตเมืองไว้อย่างละเอียด ดังนี้

“...เรือนตั้งแต่นอกเมืองคริสเตียนีย ไปจนตลอดทางถึงทรอนด์เยมไม่มีตึกเลยเป็นเรือนไม้ทั้งสิ้น รูปร่างก็ออกจะคล้ายๆเรือนไม้ของเราวันไว้แต่วิลลา ทำเปลี่ยนแปลงไปต่างๆ ในเมืองทรอนด์เยมปลาตมากกว่าที่อื่น คือมีตึกน้อยเป็นเรือนน้อยทั้งนั้น แต่เขาไม่สกปรกเหมือนอ้ายโรงแถวที่บางกอก...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 27 ออกจากเมืองคริสเตียนีย หน้า 40)

จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงบันทึกไว้ ทำให้ทราบว่าสภาพบ้านเรือนในกรุงเทพฯ หรือบางกอกในสมัยนั้นส่วนใหญ่เป็นเรือนไม้ สิ่งที่น่าสังเกตคือ พระองค์ได้ทรงเปรียบเทียบเรือนไม้ของบางกอกกับบ้านเรือนที่อยู่นอกเขตเมืองคริสเตียนีย โดยทรงชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างในด้านความสะอาดและการดูแลรักษา โดยพระองค์ทรงเห็นว่าเรือนไม้ในบางกอกมีลักษณะที่ “สกปรกกว่า” และไม่เอื้อต่อสุขลักษณะ ซึ่งการบันทึกเช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึงพระราชหัตถ์สนทนต่อธรรมชาติและพฤติกรรมของคนไทยในยุคนั้นว่า “มิได้ใส่ใจต่อความสะอาดและสิ่งแวดล้อมมากนัก” นอกจากนี้ วิธีการก่อสร้างและวัสดุที่ใช้ในการสร้างบ้านเรือนยังเป็นอีกแง่มุมหนึ่งที่พระองค์ทรงนำมาเปรียบเทียบกับบ้านเรือนของต่างประเทศ การบรรยายดังกล่าวจึงไม่เพียงแต่บ่งชี้ลักษณะบ้านเรือนของกรุงเทพฯ ในสมัยนั้น แต่ยังสะท้อนถึงการมองเห็นปัญหาสังคมของคนไทย และเป็นการเน้นย้ำให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่าง “เรือนไม้แบบสยาม” และ “เรือนไม้ในต่างประเทศ” ได้อย่างชัดเจนผ่านพระราชนิพนธ์

“...เรื่องการปลูกเรือนไม้ ที่นี้อีกอย่างหนึ่ง การปลูกสร้างผิดกับเราทีเดียว ถ้าให้ช่างเราเห็นแต่ภายนอก คงจะจำรูปเรือนนอร์เวย์นได้งายที่สุด แต่เมื่อบอกให้ทำให้รูปร่างเหมือนเช่นนี้ คงจะตั้งเสาตั้งหลังคาแล้วจึงตีบังใบฝา ของเราอย่างไรๆ คงต้องใช้เสาความคึดมันเดินมาจากทำโรง แต่ช่างฝ่ายนอร์เวย์นความคึดมันมาจากการก่อตึก คงจะตั้งฝาขึ้นไปก่อนโดยเอากระดานเข้าปากกบ ฤเข้าเดียว ซ้อนกันเป็นชั้นๆ ขึ้นไป แล้วจึงตั้งหลังคา ไม้ใช้เสาเลยตรงกันข้ามดังนี้ เรือนของเขาต้องการฝาหนาๆ ของเราไม่ต้องใช้หนาแต่ชอบอยู่เรือนไม้กันมาก...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 30 จากมุนด์ล หน้า 133)

พระราชนิพนธ์ข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการสร้างบ้านของคนไทยเริ่มจากการตั้งเสาก่อนแล้วจึงตั้งหลังคา และส่วนอื่นๆ วัสดุที่ใช้จะเป็นไม้ที่ค่อนข้างมีความบางเพราะประเทศไทยเป็นเมืองร้อน นอกจากสภาพความเป็นอยู่ในตัวเมืองแล้ว สภาพของบ้านเมืองก็เป็นสิ่งที่เห็นได้จากพระราชนิพนธ์เช่นกันดังความว่า

“...นั่งดูๆน้ำพุม่า บ่นว่าทำไมจึงจะได้ไปไว้บางกอกสักอันหนึ่ง พระยาชลยุทธถามว่าจะเอาไปตั้งที่ไหน พ่อบอกว่าจะเอาไปตั้งที่ดอนเมือง แล้วคราวนี้เลยชำระต่อไปอีกว่า จะคิดทำอะไรคิดสมบัติบ้างเรียบร้อย ที่จะเอาไปตั้งดอนเมืองนั้น เพราะเหตุที่จะไม่ให้เสียที่นา ด้วยที่ดอนเมืองทำนาไม่ได้ ตั้งที่นั่นแล้วก็ต่อท่อเอาน้ำมาใช้ใน บางกอกตลอดจนถึงเมืองสมุทรปราการ ตัดทางต่อถนนสามเสนขึ้นไปจนถึงดอนเมือง ชีร์โฉมเตอร์คาร์เล่นได้ รถรางก็จะมีแต่จะต้องมีข้อบังคับห้ามไม่ให้ใครไปสร้างพระเจดีย์พระบาทให้รกเต็มไป วัดหลวงคงต้องมี...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 31 ออกจากไบรมฟอน หน้า 168)

พระองค์ทรงตระหนักได้ถึงปัญหาขาดแคลนน้ำในพื้นที่ต่างๆ พระองค์จึงมีพระราชดำริว่าจะเอาน้ำพุ กลับไปตั้งที่ดอนเมืองเพื่อเป็นการพัฒนาระบบชลประทาน และไม่ให้ผืนดินบริเวณนั้นซึ่งทำการเกษตรไม่ได้ เสียเปล่าไป ในพระราชหัตถเลขาที่ยังสะท้อนให้เห็นถึงสภาพชนพื้นเมืองที่อยู่ในแผ่นดินสยามด้วยดังเห็นได้จาก ความตอนหนึ่ง ดังนี้

“...เขาบอกว่าทางเข้าข้างในมีพวกลัปอยู่หลายคร้ว มีเลี้ยงเรนเดียร์ตั้งร้อย ริดนมทำเนยหาเลี้ยงชีพด้วย เรนเดียร์ เปนที่เขาไปดึกกันแต่เปนมมนุษย์ชาติหนึ่ง เจ้าของท้องถิ่นที่ประเทศนอร์เวได้ถือศาสนาคริสต์มานานแล้ว แต่ไม่ทำอะไรให้ดีขึ้นแปลกจากประเพณีเดิมที่เคยประพฤต์แต่ต้นมากระทั่งบัดนี้เหมือนกัน ลักษณะ ทำนองกะเหรี่ยง เปนชาวป่าเลี้ยงสัตว์เที่ยวไปเที่ยวมา ไม่ตั้งอยู่เปนตำบล...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 เมืองตรอมซื่อ หน้า 70)

ข้อความนี้แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในแผ่นดินสยาม ซึ่งในที่นี้ก็คือชนเผ่ากะเหรี่ยงที่อยู่ในบทประพันธ์ได้กล่าวไว้ว่า เป็นชนเผ่าที่เลี้ยงสัตว์เพื่อการดำรงชีวิต ไม่มีที่อยู่อันเป็นหลักเป็นแหล่งแน่นอน การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงชาวกะเหรี่ยงแสดงให้เห็นว่าทรงใส่ใจในชนชาติอื่นๆ บนแผ่นดินสยาม

จากความข้างต้นทั้งหมดนอกจากจะทำให้เราได้ทราบถึงลักษณะบ้านเมืองของประเทศสยามในสมัยนั้นแล้ว ยังทำให้เราได้รู้อีกว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นคนช่างสังเกตอย่างยิ่ง และรู้จักอธิบายเปรียบเทียบได้อย่างชาญฉลาด คือผู้อ่านสามารถเห็นภาพของสภาพบ้านเรือนของพื้นที่ที่พระองค์เสด็จได้อย่างชัดเจนผ่านทางจินตภาพสภาพบ้านเรือนของประเทศสยาม และนี่ยังเป็นเครื่อง บ่งบอกได้ว่าสิ่งใดเป็นอัตลักษณ์หรือลักษณะของคนไทย

ด้านภูมิศาสตร์ และระบบนิเวศ

นอกจากสภาพบ้านเรือนแล้วพระองค์ก็ได้บรรยายถึงภูมิศาสตร์ของพื้นที่ที่พระองค์เสด็จประพาส ได้อย่างดีเยี่ยมโดยการ บรรยายลักษณะและเปรียบเทียบกับพื้นที่ในประเทศไทย ซึ่งทำให้เราทราบได้ถึงสภาพ พื้นที่ภูมิประเทศของไทยในสมัยนั้นได้อย่างชัดเจน ดังปรากฏในตอนเสด็จออกจากเมืองคริสเตียนีย

“...เมื่อสิ้นทางน้ำสายนี้ถึงยอดน้ำแล้ว จึงไหลลงลำน้ำทางทรอนด์เยมเรียกว่ากุลละ ลักษณะเหมือนกันกับ ไม่ตอนข้างเหนือ เช่นเมืองฝาง ไหลลงแม่น้ำ...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 27 ออกจากเมืองคริสเตียนีย หน้า 40)

อีกตอนหนึ่งที่ปรากฏลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ในสยามประเทศอย่างเห็นได้ชัดคือตอนที่พระองค์เสด็จไปที่เกาะตอร์คแฮตเตนความว่า

“...ออกเรือต่อมาพอถึงข้างเหนือ แลเห็นช่องเขาปากข้างเหนือทูลโต ลักษณะอย่างเขาทูลเมืองพัทลุง นั้นเอง แต่ดีที่เฉพาะเป็นช่องอยู่ตรงกลางเขาทั้งข้างส่วนสูงแลส่วนกว้าง ไม่ทูลเบี้ยวๆในที่บางเหมือนเขาอกทะลุ”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 เกาะตอร์คแฮตเตน หน้า 54)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ทักษะการสังเกตและเปรียบเทียบอันยอดเยี่ยมของพระองค์ในการบรรยายถึงลักษณะของสถานที่ต่างๆที่มีเอกลักษณ์ทางภูมิศาสตร์คล้ายคลึงกับสถานที่ในสยาม ทำให้ผู้อ่านสามารถเห็นภาพได้ว่าสถานที่นั้นมีลักษณะเป็นอย่างไร ยิ่งไปกว่านั้นในแง่ของทางธรณีวิทยาข้อมูลในส่วนนี้นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งเพราะโลกนี้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกวันในปัจจุบันอนาคตหากนำข้อมูลนี้ไปเปรียบเทียบกับข้อมูลในช่วงเวลานั้นๆก็จะสามารถรู้ได้ถึง การเปลี่ยนแปลงของสภาพทางภูมิศาสตร์ในพื้นที่นั้นๆ นอกจากเรื่องของภูมิศาสตร์แล้วทรงได้เปรียบเทียบพืชที่ทรงพบในต่างประเทศกับพืชในบ้านเมืองสยามซึ่งเป็นการทำให้เห็นว่าในประเทศเราตอนนั้นมีพืชผักอะไรขึ้นอยู่บ้างดังเมื่อตอนที่พระองค์เสด็จจากเมรือก

“...แต่ต้องการพินแลมอสสนั้นเปนแน่ ไม่ต้องสงสัยเลย เปนต้องแน่จริงๆ แต่ผู้ขายยังอยากแยะ แต่ถึงแยะเอาไปก็คงไม่ไปเต็มเมืองเหมือนผักตบ เพราะมันเกิดยากด้วยเมืองเรานั้นร้อน ที่กล่าวถึงผักตบขึ้นมานี้ เพราะได้ฟังจากหนังสือลูกโต เล่าถึงเรื่องคิดฆ่าผักตบดูเปนการเอะอะกันมาก...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 30 จากโมร็อก หน้า 98)

ในความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงผักตบขาวที่มีการเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วในแผ่นดินสยาม เพราะผักตบขาวเป็นพืชที่เจริญเติบโตได้ดีในพื้นที่เขตร้อน ในบทพระราชนิพนธ์แสดงให้เห็นว่าผักตบขาวเจริญเติบโตเยอะเกินไป จนถึงขนาดว่ากลายเป็นภาระที่จะต้องกำจัดพืชผักที่กลายเป็นวัชพืชสร้างความเดือดร้อนเหล่านี้ทั้งไป

ด้านสภาพการค้าขาย

สภาพการค้าขายในสังคมไทยเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่พระผู้พระราชนิพนธ์ใช้เปรียบเทียบบรรยายลักษณะของสถานที่ที่เป็นแหล่งค้าขายของท้องถิ่นที่พระองค์เสด็จ ในจุดนี้จะสามารถสังเกตได้ถึงสภาพสังคมการค้าขายในประเทศไทยว่ามีเอกลักษณ์อะไร ดังตอนที่พระองค์เสด็จไปที่เมืองโบเดอ ซึ่งมีการเปรียบเทียบตลาดท่าเรือกับปากน้ำโพ ความว่า

“...เมื่อขึ้นไปถึงท้องถนน แลไปตามท้องถนนทั้งข้างเหนือข้างใต้ แลแลกลับลงมาทางสะพานข้างเหมือนปากน้ำโพจริงๆ พอเลี้ยวข้างขวาก็ถึงร้านตาเจ็กสมบุญ แต่ที่นี่มีเปนฟามาซี แต่ก็ขายของอะไรๆตีปาละ เหมือนกันกับปากน้ำโพ เครื่องเดินทางเปนพื้นข้ามฟากถนนไปอีกฟากหนึ่ง เข้าห้างเปนโรงแถวชั้นเดียวทั้งหมด ขายของต่างๆอย่างสามัญ จะหาของซึ่งเปนสเปเชียลสำหรับที่นี่ ได้แต่กะโปรงปลา ซึ่งควรจะเรียกว่าจองได้ แลคิลที่ฝั่งทำนองเปนแร่อย่างใดอย่างหนึ่ง เปนเครื่องทับหนังสือโปสต์การ์ด มีเท่านั้น กำลังอยู่ในร้านฝนตกต้องซื้อร่มอีกคันหนึ่ง สำหรับกันฝนกลับลงมาลงเรือคนก็มากหลายพัน พอตรึงกับปากน้ำโพ แต่ถนนของเขาดีกว่าถนนกรมพระยาดำรงที่ปากน้ำโพ...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 เมืองโบเดอ หน้า 55)

จากข้อความข้างต้น สามารถสังเกตได้ว่าหนึ่งในย่านการค้าที่มีความสำคัญและมีขนาดใหญ่ในประเทศไทยสมัยนั้น คือ ย่านปากน้ำโพ ซึ่งมีลักษณะเด่นในด้านการจำหน่ายสินค้าจีปاجةที่ใช้ในชีวิตประจำวัน อีกประเด็นที่น่าสนใจคือ การกล่าวถึง “ร้านตาเจ็กสมบุญ” ซึ่งเป็นหลักฐานสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างคนไทยกับคนจีน การตั้งร้านค้าของชาวจีนแสดงให้เห็นถึงการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในสยาม และสามารถสืบต่อกิจการจนเป็นธุรกิจมั่นคง ส่งผลให้ชุมชนไทย-จีนมีบทบาทสำคัญในเศรษฐกิจท้องถิ่นและในสังคมไทยรุ่นต่อมา

ด้านกฎหมาย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้เขียนไว้กฎหมายของต่างประเทศ แล้วเปรียบเทียบกับกฎหมายของไทย โดยหากวิเคราะห์แล้วในบทพระราชนิพนธ์มีการใช้เนื้อหาซึ่งเป็นเชิงการแนะนำความตอนหนึ่งที่ว่า

“...เพราะไม่มีไม้ใหญ่ยังไม้เล็ก เขารู้สึกขึ้นมาเขาจึงได้ตั้งกฎหมายห้ามปราม เรื่องต้นไม้ที่เมืองเราไม่ได้ห้ามเป็นช้านาน ดูก็ไม่สู้น่าเกลียดเสียหายอันใดเพราะไม้เรายังพอจริง ๆ แต่ที่ได้ห้ามขึ้นก็นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ที่เราไม่ต้องทดลองเอง ห้ามเอาอย่างฝรั่ง แต่ถ้าห้ามกันได้จริงเราได้ประโยชน์ดีกว่าฝรั่ง เพราะเขาห้ามกันเมื่อไม้สิ้นเข้าไปเสียมากแล้ว เราได้ห้ามแต่ต้นมือดีกว่า...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 30 เมืองเยอร์เคน หน้า 118)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตว่าหลายประเทศในต่างแดนประสบปัญหาการขาดแคลนทรัพยากรไม้ จนต้องออกกฎหมายห้ามการตัดไม้เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ในขณะที่ประเทศไทยในสมัยนั้นยังคงมีไม้ใช้สอยอยู่เป็นจำนวนมาก จึงมิได้มีการควบคุมการตัดไม้ และประชาชนยังมิได้ตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรดังกล่าว พระราชหัตถเลขาของพระองค์จึงทรงใช้ถ้อยคำเชิงแนะนำ โดยทรงให้เหตุผลว่าหากสยามออกกฎหมายห้ามการตัดไม้เสียแต่เนิ่น ๆ จะก่อให้เกิดประโยชน์ยิ่งกว่าหลายประเทศ เนื่องจากสยามยังมีทรัพยากรไม้เหลืออยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ การควบคุมการใช้ทรัพยากรจึงเป็นแนวทางที่จะสร้างความยั่งยืนและความได้เปรียบในระยะยาว

ด้านธรรมเนียมพิธีการ

การเสด็จประพาสยุโรปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจมากมาย ซึ่งในบทพระราชนิพนธ์ได้มีการกล่าวถึงพิธีการต่างๆ ซึ่งต้องปฏิบัติต่อพระเจ้าแผ่นดินเป็นปกติดังเช่นการเป่าแตรรับเสด็จ อันสามารถเห็นได้จากการที่ชาวต่างชาติให้ความสำคัญกับพิธีการเหล่านี้ดังตอนที่พระองค์เสด็จเมืองคริสเตียนเนีย

“...เจ้าแผ่นดินสปีซแลพ่อดตอบตามธรรมเนียม แตรเพลงสรรเสริญพระบารมีถูกต้องถ้วนถี่ เพราะเจ้าแผ่นดินได้ให้สืบทาทุกเมือง เลือกเอาที่ไหนถูกกันมาเป็นผู้ใช้ได้...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 27 เมืองคริสเตียนเนีย หน้า 26)

เพลงสรรเสริญพระบารมีจากความข้างต้นทำให้รับรู้ได้ว่าเป็นเพลงที่มีความสำคัญกับสถาบันพระมหากษัตริย์ไทย และสังคมไทย เห็นได้อย่างชัดเจนจากอีกสถานการณ์หนึ่งในบทพระราชนิพนธ์เมื่อเสด็จขึ้นนอทเคป

“...ไปถ่ายรูปรู้นั้นออกคิดถึงพวกแตรของเรา เพราะธรรมเนียมสลัก จ.ป.ร. เวลาแล้วเคยเป่าแตรบอกสำเร็จ ถ้าเรือมหาจักรีมาได้ไปกัน...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 นอทเคป หน้า 67)

ความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการที่พระมหากษัตริย์ประกอบกรณียกิจใดๆ ลุล่วงต้องมีแตรเป่าเพื่อสดุดีพระเกียรติ ดังที่เห็นได้จากเมื่อสลักอักษร จ.ป.ร.เสร็จพระองค์มีการนึกถึงแตรที่ใช้เป่าในพระราชพิธี ดังเมื่อตอนที่เป่าเมื่อสลักที่เรือมหาจักรี เสียงแตรในพิธีการต่างๆ จึงจัดว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอย่างยิ่ง

รสนิยมด้านอาหาร

ในพระราชนิพนธ์ นอกจากจะสะท้อนมุมมองต่อประเทศไทยในด้านต่าง ๆ ผ่านการเปรียบเทียบกับประเทศที่เสด็จไปแล้ว การเล่าเรื่องยังเป็นอีกลักษณะหนึ่งที่ช่วยให้เข้าใจถึงรสนิยมและลักษณะนิสัยของคนไทยได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะผ่านการกล่าวถึงพฤติกรรมของบุคคลใกล้ชิดที่ตามเสด็จพระองค์ ซึ่งทำให้ผู้อ่านสามารถสังเกตได้ถึงวิถีชีวิตและทัศนคติของผู้คนในสังคมไทย ตัวอย่างหนึ่งที่เห็นได้ชัดคือ ข้อความที่พระองค์ทรงบันทึกเมื่อเสด็จออกจากโบเดอ ความว่า

“...เสียแต่ปลาหมักจืด ออกจะเปนกระดาศๆ รับประทานไม่ได้ ตั้งตได้กินเข้าต้มปลาซลมัน เลยกำเรียบกันใหญ่ เจ้าชายอรุพงษ์เบนหัวว่า อยากกินโน้นกินนี้คิดสมบัติบ้า รับจะไปจัดให้พร้อมสำหรับพรุ่งนี้ แต่ครั้งไปตรวจเข้าก็เปล่าทั้งนั้น น้ำตาลก็ไม่เอามา อายน้ำตาลที่เกิดความแล้วเกิดความแล้วเห็นไม่ต้องการ น้ำพริกแกงก็ไม่เอามาเลิกเสียด้วยอะไรก็ไม่รู้...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 เมืองโบเดอ หน้า 58)

จากพระราชหัตถเลขาแสดงให้เห็นว่าคนไทยนิยมมีรสนิยมบริโภคอาหารที่มีรสจัด หวาน เค็ม เผ็ด พิจารณาได้จากการพูดถึง รสชาติปลาว่าจืดไป และการถามหาน้ำตาลและน้ำพริกแกงในความข้างต้น อีกตอนหนึ่งที่เห็นเรื่องรสนิยมด้านการรับประทานอาหารของคนไทยได้อย่างชัดเจนคือ ตอนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปที่เมืองฮาเมอเฟสต์ ซึ่งมีการกล่าวถึงการรับประทานอาหารไว้มือหนึ่งดังนี้

“...เที่ยงจึงลุกขึ้นทำกับข้าว ตาอันไปหุงข้าวไว้ก่อน ชายบริพัตรทอดเนื้อกับน้ำส้ม น้ำปลาแลกุ้งไม้ เกลนทให้ยายกูกทอดปลาเฮียริง หน้าตาคลายปลาทุแต่มีน้อยไปไม่พอ ต้องเอาปลาซาตินแทน เยนตราจัดผักอยู่ข้างจะแข็งแรงมาก ว่าเสียหุ มีผักกาดแดงแลเตอนิปกับแครอตต้ม พอดำน้ำพริก ขาดน้ำตาล ใช้น้ำตาลกรวดแทน ข้างประดักประเดิดจริงๆ แก้อย่างไรมันก็ปร่าอยู่นั่นเอง ถ้าเปนที่บางกอกก็โทษถึงไม่เสวย ได้อินเวนดัย่า ลูกแอบเปอลอร่อยดีมาก ควรจะพากลับเข้าถึงบางกอกได้ กินกันอร่อยดี แต่เสื่อพริกอรุพงษ์ไม่ใคร่พอ อยากแต่จะเผ็ดให้มากอย่างเดียว พริกแซ่น้ำปลาใช้ได้สำหรับให้เผ็ด แต่ไม่หอม...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 28 เมืองฮาเมอเฟสต์ หน้า 61)

ข้อความข้างต้นจึงยังเป็นการยืนยันว่าคนไทยนิยมรับประทานอาหารที่มีรสจัด ต้องมีรสเผ็ด เค็ม และหวานเป็นหลัก และยังเป็นการอธิบายถึงอาหารในมือหนึ่งของคนไทยที่เป็นชนชั้นสูงหรือมีฐานะว่าประกอบด้วยวัตถุดิบหลากหลายชนิด ซึ่งองค์ประกอบต่างๆ ที่พบในอาหารมือนี้ก็คือ ข้าว อาหารทอด น้ำปลาพริก อาหารประเภทยำ น้ำพริก ผักที่ใช้จิ้มกับน้ำพริก โดยนอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำน้ำพริกด้วยตัวของพระองค์เอง น้ำพริกจึงสามารถจัดได้ว่าเป็นอาหารยอดนิยมของคนไทย

และเป็นอาหารที่คนส่วนใหญ่สามารถปรุงทำได้อย่างง่ายดาย และแพร่หลาย นอกจากอาหารจานหลักแล้ว ในบทพระราชนิพนธ์ยังได้แสดงให้เห็นถึงรสนิยมการรับประทานว่างอีกด้วย

“...เวลาเช้ากินเช้า เขามีลูกสตอร์เบอร์ปลูกที่นี้เอง โตเหลือเกิน ขนาดเท่ามะปรางทำอิฐแท้ๆ สีสูกอง มาในจานลักษณะดียวสำหรับกินผลไม้ เมื่อเคล้าน้ำตาลแลครีมเสร็จแล้วเต็มจานพอปรึมขอบ ที่นี้มีผลไม้ แปกอีกอย่างหนึ่ง ส้มโอ ลูกเล็กขนาดสักเท่ามะตูม รูปรีเช่นนั้น แต่เปรี้ยวจี เนื้อเหลวคล้ายส้มซ่า ถ้าลูก น้ำตาลแลเกลือเข้าเหมือนส้มซ่า แต่เปรี้ยวจืดกว่า บ่นถึงน้ำปลากันเสียนี้กะไร ใช่ว่าจะไม่มีแต่ที่ไฮเตลนี้ ในเรือ ก็หมด กุ้งแห้งก็หมด ออกจะสิ้นๆตัว...”

(พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 30 จากวิสเนส หน้า 118)

รสนิยมการบริโภคอาหารว่างของชาวไทยที่สะท้อนให้เห็นจากบทพระราชนิพนธ์ คือความนิยมรับประทานผลไม้ที่มีรสเปรี้ยว โดยมีรับประทานคู่กับเครื่องจิ้มอย่างน้ำตาลและเกลือ บางครั้งอาจใส่กุ้งแห้ง คลุกเคล้ารวมกับผลไม้เพื่อเพิ่มรสชาติ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าน้ำปลาเป็นเครื่องปรุงหลักที่ชาวไทยนิยมใช้ประกอบอาหาร ไม่ว่าจะเป็นอาหารประเภทใดก็ตาม และเมื่อกล่าวถึงผลไม้ในพระราชนิพนธ์ ยังสามารถเห็นได้ถึงความสำคัญของผลไม้ท้องถิ่นของประเทศไทย ตัวอย่างเช่น ส้มซ่า ซึ่งมีรสเปรี้ยว และมะปรางที่ระบุไว้ว่าเป็น “มะปรางทำอิฐ” การกล่าวถึงชื่อพันธุ์มะปรางโดยเฉพาะ แสดงให้เห็นว่ามะปรางทำอิฐเป็นผลไม้ที่มีชื่อเสียงและได้รับการยอมรับในสังคมไทยสมัยนั้น จนถึงขั้นปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์ อันสะท้อนให้เห็นถึงคุณค่าทางวัฒนธรรมและความนิยมในฐานะผลไม้สำคัญของชาติในช่วงเวลานั้น

อภิปรายผล

ผลการศึกษาจากบทความเรื่อง “บริสุทธิ์ดุจดวงตะวัน ส่องโลก: พระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผ่านบทพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่มที่ 2” แสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพรอบด้านของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ซึ่งสะท้อนผ่านบทพระราชนิพนธ์ที่ทรงพระราชนิพนธ์ระหว่างการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สองใน พ.ศ. 2449–2450 พระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่มที่ 2* มิได้เป็นเพียงบันทึกการเดินทางธรรมดา หากแต่เป็นเอกสารเชิงวิเคราะห์ที่สะท้อนโลกทัศน์ ความคิด และการรับรู้ของพระมหากษัตริย์ผู้มีวิสัยทัศน์ก้าวไกลยิ่งกว่ายุคสมัยของพระองค์ ผลการศึกษพบว่าพระองค์ทรงมีพระอัจฉริยภาพในหลายด้าน ทั้งทางคติชนวิทยา มานุษยวิทยา ประวัติศาสตร์ วรรณศิลป์ ศิลปกรรม และรัฐศาสตร์

จากการศึกษาพบว่าพระองค์ทรงมีความสนพระทัยในการศึกษาชนชาติ วัฒนธรรม และความเชื่อของผู้คนในยุโรปอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะการบันทึกเรื่องชนเผ่าซามิ (Sami) ที่ทรงพรรณนาลักษณะการดำรงชีวิต การแต่งกาย และวัฒนธรรมอย่างละเอียดรอบคอบ พระองค์ทรงใช้วิธีการสังเกตแบบมีระบบ คล้ายวิธีวิทยาเชิงชาติพันธุ์ในทางมานุษยวิทยาสมัยใหม่ (Spradley, 2016) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็น “นักมานุษยวิทยาโดยสัญชาตญาณ” ที่ใช้การสังเกต การซักถาม และการวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบอย่างมีเหตุผลตามหลักวิทยาศาสตร์ทางสังคม

ในด้านประวัติศาสตร์ พระองค์ทรงแสดงพระปรีชาด้านการวิเคราะห์เหตุผล โดยทรงเปรียบเทียบเมืองและเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของยุโรปกับสยาม เช่น การเปรียบเทียบเมืองรบบูลเล (Rambouillet) กับเมืองลพบุรี และทรงอธิบายถึงความสัมพันธ์ทางอิทธิพลของสถาปัตยกรรมตะวันตกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กระบวนการวิเคราะห์ดังกล่าวสะท้อนแนวคิดเชิงวิพากษ์ที่คล้ายกับแนวทางของนักประวัติศาสตร์สมัยใหม่ที่เน้นการตีความตามหลักฐานและบริบท (Carr, 1986) พระราชนิพนธ์นี้จึงถือเป็นการผสมผสานระหว่างพงศาวดารและการวิเคราะห์เชิงวิชาการที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอย่างยิ่ง

ด้านวรรณศิลป์ พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถในการใช้ภาษาร้อยแก้วและร้อยกรองทั้งดงาม มีภาพพจน์และอารมณ์ความรู้สึกที่ลึกซึ้ง ตัวอย่างเช่น การพรรณนาทิวทัศน์หิมะในเมืองกรอตส์ตี ประเทศนอร์เวย์ ที่ทรงเปรียบเหมือนเมืองสวรรค์ ซึ่งแสดงถึงความสามารถในการใช้ภาษาเพื่อสร้างจินตนาการและอารมณ์ร่วมแก่ผู้อ่าน การใช้ภาษาเชิงอุปมาและอุปไมยในลักษณะนี้สะท้อนความงามทางวรรณศิลป์เช่นเดียวกับงานเขียนของนักวรรณกรรมตะวันตก (Eagleton, 2011) นอกจากนี้พระราชนิพนธ์ยังแสดงให้เห็นถึงแนวทางของ “สารคดีเชิงวรรณกรรม” ที่ผสมผสานข้อเท็จจริงกับการเล่าเรื่องอย่างมีศิลปะ ซึ่งเป็นต้นแบบของวรรณกรรมสารคดีไทยในเวลาต่อมา (สุริยวรรณ จิตสมบัติ, 2562)

นอกจากด้านวรรณศิลป์แล้ว พระองค์ยังทรงมีพระอัจฉริยภาพทางศิลปะและสถาปัตยกรรม การเสด็จประพาสยุโรปทำให้พระองค์ทรงได้รับแรงบันดาลใจจากศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก ซึ่งต่อมาทรงนำมาประยุกต์ใช้กับสถาปัตยกรรมในสยาม เช่น พระที่นั่งอนันตสมาคมและพระที่นั่งวิมานเมฆ อันสะท้อนแนวคิดเรื่อง “ความศิวิไลซ์” และ “สมัยใหม่” ที่ทรงเข้าใจอย่างลึกซึ้งในเชิงอุดมการณ์ศิลปะ (Sasithorn, 2018) เมื่อพิจารณาผลกระทบของการเสด็จประพาสยุโรปและบทพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน* ต่อสังคมสยาม จะเห็นได้ว่าพระองค์มิได้ทรงลอกเลียนแบบวัฒนธรรมตะวันตก แต่ทรงเลือกสรรสิ่งที่เหมาะสมมาปรับใช้ในบริบทของไทย การเปลี่ยนแปลงหลายประการ เช่น การปรับระบบราชการ การรับแนวคิดการศึกษาสมัยใหม่ การสร้างสัญลักษณ์แห่งรัฐสมัยใหม่อย่างพระบรมรูปทรงม้า และการแต่งกายแบบตะวันตก ล้วนสะท้อนการปรับตัวอย่างมีวิจรรณญาณในแนวคิดที่ นักวิชาการเรียกว่า “modernization without westernization” (Huntington, 1996)

พระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน* ยังมีคุณค่าในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เพราะสะท้อนภาพสังคมและจิตสำนึกของยุโรปในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ควบคู่กับการสะท้อนกระบวนการเรียนรู้และตีความโลกของชนชั้นนำสยามในช่วงสร้างรัฐสมัยใหม่ งานเขียนนี้จึงมีคุณค่าทั้งในแง่เนื้อหาและวิธีการนำเสนอ และเป็นรากฐานสำคัญของแนวคิดเรื่อง “ความศิวิไลซ์” ในสังคมไทย (Thongchai, 1994) นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงใช้แนวทางการเปรียบเทียบอย่างมีเหตุผลระหว่างสยามกับประเทศต่าง ๆ ทั้งในด้านการปกครอง กฎหมาย การศึกษา และศิลปวัฒนธรรม ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดทางสังคมศาสตร์ว่าด้วยการศึกษาระหว่างอารยธรรม (Eisenstadt, 2000)

ผลการศึกษาจึงชี้ให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิใช่เพียงผู้สังเกตการณ์โลก หากแต่ทรงเป็น “ผู้สร้างโลกใหม่ให้สยาม” ผ่านการเรียนรู้ การเขียน และการปฏิบัติพระราชกรณียกิจ พระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่มที่ 2* จึงเป็นมรดกทางปัญญาที่แสดงถึงการบูรณาการศาสตร์และศิลป์อย่างสมบูรณ์ ทั้งในมิติของวรรณกรรม ประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา และรัฐศาสตร์ สอดคล้องกับแนวคิดสหวิทยาการในยุคปัจจุบันที่เน้นการผสมผสานองค์ความรู้เพื่อสร้างความเข้าใจโลกอย่างลึกซึ้งและรอบด้าน

บทสรุป

นับว่าพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่มที่ 2* มีลักษณะเด่นด้านการใช้อย่างประณีต ทั้งในการบรรยายและพรรณนาภาพเหตุการณ์และสิ่งต่าง ๆ จนทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพอย่างชัดเจน เกิดความรู้สึกลอยตามและเข้าถึงทั้งในเชิงรูปธรรมและนามธรรม อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นพระปรีชาสามารถอันรอบด้านของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่เพียงในฐานะนักคติชนวิทยา นักประวัติศาสตร์ และนักเขียนเท่านั้น หากยังรวมถึงความเป็นกวีที่ทรงสืบสายพระโลหิตมาจากพระราชชนกนาถ อันเปี่ยมด้วยความเปรื่องปราดด้านวรรณศิลป์และวรรณคดี การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สอง ยังได้ก่อให้เกิดสิ่งใหม่ๆ ในสยาม ทั้งการสร้างพระบรมรูปทรงม้า ซึ่งเป็นพระบรมราชานุสาวรีย์สำคัญ แสดงถึงความจงรักภักดีของทวยราษฎร์ และเป็นการเฉลิมพระเกียรติในวาระรัชสมัยมั่งคั่งลาภีเชก โดยพระองค์ทรงเป็นแม่กองงานด้วยพระองค์เอง อีกทั้งยังนำมาซึ่งวัฒนธรรมใหม่ในหมู่ชนชั้นสูง เช่น การรักษาอาการเจ็บป่วยด้วยวิธี “ธรรมชาติบำบัด”

หรือการไปพักตากอากาศนอกพระนคร รวมถึงการแต่งกายตามแบบตะวันตกที่ค่อย ๆ แพร่หลายเข้าสู่สังคมไทย หลังจากเสด็จนิวัติพระนคร ศิลปะและวิทยาการตะวันตกก็เริ่มมีบทบาทชัดเจนมากขึ้น

อนึ่ง การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้สยามได้เรียนรู้และรับวิทยาการตะวันตกอย่างกว้างขวาง ส่วนครั้งที่สอง แม้จะมีจุดมุ่งหมายหลักในการรักษาพระอาการประชวร แต่ก็ทรงได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรบ้านเมืองในหลายมุมโลกที่แตกต่างและแปลกใหม่ พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน จึงเสมือนบันทึกสารคดีชั้นเยี่ยมที่ช่วยให้คนไทยในยุคนั้นได้สัมผัสสภาพยุโรปอย่างชัดเจน แม้อยู่ห่างกันคนละซีกโลก ทั้งหมดนี้สะท้อนถึงพระอัจฉริยภาพของพระองค์ที่ทรงสามารถนำสิ่งใหม่ ๆ มาสู่สยามและสร้างความเปลี่ยนแปลงเชิงวัฒนธรรมและวิทยาการได้อย่างลึกซึ้ง พระราชนิพนธ์ไกลบ้านมิได้เป็นเพียงงานวรรณกรรมเพื่อการบันทึกการเดินทางเท่านั้น แต่ยังเป็นภาพสะท้อนพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงใช้ถ้อยคำเชื่อมโยงโลกตะวันออกและตะวันตกเข้าด้วยกัน ผ่านสายพระเนตรอันกว้างไกลและพระราชหฤทัยที่เปี่ยมด้วยความห่วงใยบ้านเมือง ดังนั้น บทความเรื่อง บริสุทธิ์ดุจดวงตะวันออกไกล: พระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผ่านบทพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน จึงเป็นที่ประจักษ์ว่า แสงแห่งพระปรีชาญาณนั้นได้ส่องนำทางให้สยามก้าวทันโลกกว้างในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงและยังคงเปล่งประกายเป็นมรดกทางวรรณกรรมและวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่ามาจนถึงปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2537). *พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน เล่ม 2* (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พลเรือเอกสันติภาพ หม่อมมิ่ง ป.ช., ป.ม., ท.จ.). สำนักราชเลขาธิการ.วรรณพร พงษ์เพ็ง. (2547). *ภาษาจินตภาพในเรื่อง “ไกลบ้าน” พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. (2554). *พระปรีชาญาณและการปฏิรูปสยามในรัชกาลที่ 5*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. (2554). *เมื่อต้องเสด็จฯ ไกลบ้าน*. มติชน.
- สุริยวรรณ จิตสมบัติ. (2562). *การเขียนสารคดีเชิงวรรณกรรมไทยร่วมสมัย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Carr, E. H. (1986). *What is History?* London: Penguin Books.
- Eagleton, T. (2011). *Literary Theory: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Eisenstadt, S. N. (2000). *Multiple Modernities*. Daedalus, 129(1), 1–29.
- Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Spradley, J. P. (2016). *Participant Observation*. Long Grove, IL: Waveland Press.
- Thongchai, W. (1994). *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation*. Honolulu: University of Hawai‘i Press.